

ГУМЕНЮК Т. І.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри
теорії та історії держави і права
(Івано-Франківський університет права
імені Короля Данила Галицького)

УДК 340.12

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТ.)

Проаналізовано проблеми становлення та розвитку радянської правової системи, охарактеризовано шляхи реалізації радянської концепції правової культури. Встановлено, що несмілива демократизація партійно-радянської системи позитивно позначилась на законотворчій роботі «радянського парламентаризму». Однак, попри всі кроки, спрямовані на лібералізацію суспільного життя, кардинальних змін в політико-правовій системі УРСР в той час не відбулося. Країна не наблизилася до правової держави. Система трансформувалася від тоталітаризму до авторитаризму.

Ключові слова: *радянський режим, соціально-правова держава, радянська політична система, правоохоронна сфера, правотворча діяльність, правова культура.*

Проанализированы проблемы становления и развития советской правовой системы, охарактеризованы пути реализации советской концепции правовой культуры. Установлено, что несмелая демократизация партийно-советской системы положительно отразилась на законотворческой работе «советского парламентаризма». Однако, невзирая на все шаги, направленные на либерализацию общественной жизни, кардинальных изменений в политико-правовой системе УССР в то время не произошло. Страна не приблизилась к правовому государству. Система трансформировалась от тоталитаризма к авторитаризму.

Ключевые слова: *советский режим, социально-правовое государство, советская политическая система, правоохранительная сфера, правотворческая деятельность, правовая культура.*

Having analyzed the problems of formation and development of Soviet legal system, characterized the ways of implementing Soviet concept of legal culture, it was established that the timid democratization of the party and Soviet system had a positive impact on the legislative work of the “Soviet parliamentary”. However, in spite of all steps aimed at liberalizing of the social life, fundamental changes did not happen in the political and legal system of the USSR at that time. The country was not close to the legal state. The system was transformed from totalitarianism to authoritarianism.

Key words: *Soviet regime, social and legal state, the Soviet political system, law enforcement, law-making activity, legal culture.*

Вступ. Розвиток правової системи України відбувається не просто в суспільстві, а в конкретному соціокультурному середовищі. При цьому вона, по-перше, акумулює правовий досвід українського народу як поліетнічної культурно-історичної спільності людей, що об'єктивно сформувалась на певній етноплацентній основі в межах сучасних кордонів України; по-друге відображає вплив права і правових культур різних народів, які в силу історичних обставин не тільки перебували на теренах України, а й створювали різні моделі правового впливу і правового регулювання [1, с. 25]. Понад 70 років історії Української РСР дали підставу для віднесення її правової системи до соціалістичного типу, яку компаративісти Заходу ще в 60–70-ті рр. ХХ ст. йменували заідеологізованою, тоталітарною. Протягом більш ніж сімдесяти років ідеологічний фундамент неодноразово змінювався; виникли новий правовий словник та юридична термінологія; була висунута вимога напрацювання нового та більш високого типу права, який якісно відрізнявся від наявного у несоціалістичному світі [2, с. 69]. Проблеми правової системи України досліджувались у працях В. Гончаренка, Л. Луця, О. Малька, М. Марченка, М. Матузова, Ю. Оборотова, Н. Оніщенко, П. Рабіновича, О. Скакун, В. Шаповал, Ю. Шемшученка, Л. Удовика та ін.

Постановка завдання. Визначальною тенденцією розвитку правової системи соціально-правової держави є поступове перетворення права з інструмента державної влади на самодостатню силу, уособлення справедливості, гуманізму і демократії, потужний регулятивно-охоронний фактор, що забезпечує збагачення позитивного права природно-правовими ідеями і цінностями. Радянська доктрина про державу і право упродовж тривалого часу ґрунтувалася на розумінні держави як апарату класового панування та пригноблення. Похідним звідси було уявлення про те, що право – це державна воля, воля пануючого класу, яка знаходить свій вираз та закріплення в юридичній формі, законі. Право розглядалося тільки як політичний елемент надбудови, невід'ємний від держави продукт та інструмент її діяльності, основа і засіб класового панування в політичних формах.

Метою наукової статті є аналіз процесу розвитку правової системи в Українській РСР, особливостей радянської концепції функціонування правової держави.

Результати дослідження. Правова система – це утворення, що характеризується функціональною цілісністю, стійкою структурою, центральне місце в якій належить праву, відкритим характером завдяки тісній взаємодії з соціальною системою в цілому, відносною самостійністю. Інтегративним елементом правової системи, що займає в ній самостійне місце, є принципи права [3, с. 9]. Правова система є об'єктивним, історично закономірним правовим явищем, яке включає взаємопов'язані, взаємозумовлені та взаємодіючі компоненти: право і законодавство, що втілює його, юридичні установи, юридичну практику, механізм правового регулювання, суб'єктивні права і обов'язки, правову діяльність і правовідносини, правосвідомість і культуру, правову ідеологію, законність і правопорядок, юридичну відповідальність та ін. Подолання вузьконормативного розуміння права як сукупності норм, встановлених чи санкціонованих державою, забезпечує дослідження співвідношення природно-правових і державно-правових засад у правовій системі як узгодження інтересів індивідів та суспільства. Між зазначеними засадами існує певна суперечність, яка долається залежно від рівня розвитку економіки, політики, культури суспільства, від того, наскільки повно враховані законодавством природно-правові засади, воля народу в правотворчій діяльності. Від цього ж залежить характеристика правової системи як справедливої чи несправедливої, демократичної чи антидемократичної. Цінність правової системи значною мірою визначається тим, яке місце посідає в ній особа, як охороняються і захищаються її інтереси, честь, гідність, права і свободи [4, с. 20].

Втім, національна правова система України за період свого невеликого існування зіткнулася з низкою проблем, коріння яких торкається минулого тоталітарного режиму, яке, показавши своє безсилля та неспроможність впливати на суспільні процеси, більше того, забезпечити основну правову цінність – захист прав та інтересів людей, викликало глибоку зневіру до майбутнього відродження стійкої національної правової системи. Правова система України повинна відходити від засад юридичного позитивізму і формуватися на ідеї

забезпечення пріоритету права [5, с. 68]. Постійна зміна законодавства призвела до зневажливого ставлення суспільства до законів. Для збереження віри людини в можливість держави ефективно забезпечити її права та свободи, потрібно перш за все обмежити її діяльність правом, а головне, обмежити можливість змінювати законодавство задля власної потреби. У протилежному випадку зневіра людини в ефективності права породжує низку глобальних проблем, які в майбутньому можуть стати причиною свавільного ставлення суспільства до державної влади [5, с. 69].

У радянську добу правова культура визначалася як особливий різновид культури, спосіб духовно-практичної діяльності й відносин, які відображали головні правові цінності, формували правові погляди, знання та навички участі громадян у суспільно-правовому житті. Однією з характерних ознак стану суспільної думки у правовій сфері був авторитет законів та владних структур, довіра до них з боку населення. Особа у процесі свідомої діяльності отримувала правові знання та досвід, формувала свою правову свідомість та відповідні правові погляди. Правова культура характеризувалася власним способом реалізації соціально-правової діяльності людей, у процесі якої змінювалися взаємовідносини між ними і створювалися певні правові цінності. Сьогодні сформована за радянських часів доправова свідомість населення посилюється умовами системної економічної і соціальної кризи українського суспільства. Тому радянська концепція правової культури потребує докорінного теоретичного та методологічного переосмислення на засадах гуманізму, визначальної ролі загальнолюдських цінностей у контексті демократизації суспільства, національних цінностей, традицій тощо [6, с. 124].

У повоєнний період права Української РСР, попри її входження до складу ООН, неухильно звужувалися. Влада все більше уніфікувалася і централізувалася. Основою політичної системи УРСР залишалася Комуністична партія. Як «інтернаціональна сила» вона все більше русифікувалася, набираючи рис російського великодержавництва. Цьому сприяли ідеологічні кампанії, проведені партією у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. Повернення до моделі розвитку 1930-х рр. не було продуктивним. Адміністративний та ідеологічний тиск на суспільство наростав. У 1949 р. в УРСР відбулася чергова «чистка» партійних рядів, пов'язана з рішеннями XVI з'їзду. За звинуваченнями в українському буржуазному націоналізмі від січня 1949 р. до вересня 1952 р. з партії було виключено 22 175 її членів. Сотні тисяч рядових громадян зазнали переслідувань, репресій, депортацій.

Законотворча діяльність Верховної Ради УРСР у повоєнний період не відзначалася продуктивністю, що принижувало її конституційний статус як законодавчого органу. З найбільш значних законодавчих актів, ухвалених Президією Верховної Ради УРСР II і III скликань слід виділити прийняте 12 грудня 1950 р. «Положення про вибори до Верховної Ради Української РСР», яке містило загальні засади виборчої системи, визначало порядок складання списків виборців, встановлення виборчих округів і дільниць, унормовувало порядок виставлення кандидатів у депутати, порядок голосування, визначення результатів виборців тощо [7, с. 73].

Домігшись обрання першим секретарем ЦК КПРС на вересневому (1953 р.) Пленумі ЦК, М. Хрущов неухильно зміцнював свої особисті позиції у партії і державі. Уже через три місяці після обрання першим секретарем ЦК КПРС М. Хрущов проголосив курс на боротьбу з бюрократизмом, на розвиток критики і самокритики в роботі державних і радянських органів. Ця лінія оформлювалася постановами ЦК КПРС. Зокрема, у 1954 р. були прийняті Постанови ЦК «Про серйозні недоліки у роботі державного апарату», «Про суттєві недоліки в структурі міністерств і відомств і заходах до поліпшення роботи державного апарату». Широкомасштабна антибюрократична кампанія незабаром дала свої результати. Уособленням бюрократичного стилю роботи був визначений Г. Маленков [8, с. 6]. У 1956 р. після доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС та розвінчання «культу особи» Й. Сталіна політична система УРСР зазнала змін. Виникла реальна можливість політичної суперечки за лідерство та формування груп інтересів, які, використовуючи офіційні та неофіційні механізми, лобіювали прийняття бажаних політичних рішень. Реалії хрущовського періоду – це підважу-

вання теорії тоталітаризму в її класичному зразку. Сталінізм як тоталітаризм втратив свій есенціалістичний вимір, перестав бути феноменом поза часом, простором та історичним контекстом. Отже, відлига як відповідь на виклик сталінізму значно урізноманітнювала розуміння динаміки політичного режиму в УРСР та ставила питання про діахронічні трансформації недемократичних політичних режимів [9, с. 11–12].

Системні зміни судочинства у період хрущовської відлиги мали важливе значення для формування нового обличчя постсталінського суспільства. Воно розпочалося з припинення масових репресій, послаблення кримінального тиску, відновлення елементарних норм законності. Водночас вирішення всіх питань правоохоронної сфери було прерогативою КПРС, відділів адміністративних органів, що привело до безпосереднього втручання у професійну діяльність працівників суду, юстиції та прокуратури [10, с. 7].

Розгорнулося реформування державного апарату з метою подолання його централізму, демократизації державної структури. Були здійснені кроки до активізації діяльності Рад, піднесенню їх ролі і значення в загальній структурі влади. Так, 22 січня 1957 р. ЦК КПРС прийняв Постанову «Про поліпшення діяльності Рад депутатів трудящих і посилення їх зв'язків з масами». Після цього почали регулярно скликатися сесії Рад, відновилися їх виборність [8, с. 10]. На етапі лібералізації суспільно-політичного життя УРСР слід відзначити позитивний вплив на життя суспільства таких нормотворчих актів, як Укази Президії Верховної Ради та Закони СРСР, окремі з яких дублювалися і союзними республіками, в тому числі і УРСР, зокрема «Про амністію», «Про об'єднання МВС з МДБ», «Про ліквідацію Особливої наради при міністрі внутрішніх справ СРСР» тощо [11, с. 11]. На той час в УРСР розпочалася робота над кодифікацією права. Її початок було покладено прийняттям 14 травня 1956 р. Президією Верховної Ради Української РСР Указу «Про перегляд кодексів, законів Української РСР».

Відповідно до Основ законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік Верховна Рада УРСР 30 червня 1960 р. прийняла Закон «Про судоустрій УРСР», в статті 10 якого було визначено, що всі справи у судах першої інстанції розглядалися колегіально у складі одного судді та двох народних засідателів. Важливою позитивною новацією стало і те, що відповідно до статті 28 вказаного Закону у судах другої інстанції передбачалася спеціалізація суддів з розгляду певних категорій справ у межах одного міжгалузевого суду, оскільки цивільні та кримінальні справи у касаційному порядку та в порядку нагляду вирішувалися колегіями суддів у складі трьох осіб [11, с. 11]. 28 грудня 1960 р. Верховна Рада УРСР затвердила нові Кримінальний і Кримінально-процесуальний кодекси з введенням їх у дію 1 квітня 1961 р. До Кримінального кодексу УРСР увійшли союзні Основи, Закон СРСР про кримінальну відповідальність за державні злочини і Закон СРСР про кримінальну відповідальність за військові злочини. У грудні 1961 р. Верховна Рада СРСР прийняла Основи цивільного законодавства Союзу РСР, союзних і автономних республік і Основи цивільного судочинства Союзу РСР, союзних і автономних республік, а 18 липня 1963 р. Верховна Рада УРСР, розвиваючи цей законотворчий процес, затвердила нові Цивільний і Цивільно-процесуальний кодекси УРСР [11, с. 11].

Було ухвалено низку принципово важливих нормативних актів майже в усіх інших галузях законодавства. Верховна Рада на своїх сесіях внесла суттєві зміни і доповнення до Конституції УРСР: на шостій сесії IV скликання у зв'язку з утворенням Комісії радянського контролю; на сьомій сесії – доповнення про право громадян на освіту, зміни до виборчої системи тощо. Отже, несмілива демократизація партійно-радянської системи і демократичні зрушення в суспільстві позитивно позначилися і на законотворчій роботі «радянського парламентаризму» [7, с. 74].

Процес демократизації державно-правового життя в період загальної лібералізації суспільно-політичного життя в країні характеризувався спробами реорганізувати систему центрального і місцевого управління, найбільш радикальним проявом яких стала ліквідація міністерств і державних комітетів та передача багатьох функцій господарського управління раднаргоспам. Було розширено господарські й соціально-культурні повноваження місцевих

рад. Прийняття нового законодавства стало тією правовою базою, яка проіснувала майже до кінця 1980-х рр., тривалий час визначаючи обличчя радянського суспільства.

XXII з'їзд КПРС, що відбувся у 1961 р., вніс суттєві корективи щодо діяльності правлячої партії. В Статуті КПРС вперше з'явилися положення про можливість проведення внутріпартійних дискусій; про розширення прав місцевих партійних органів; про недопустимість підміни партійними організаціями державних органів і громадських об'єднань [8, с. 13–14]. Та попри всі кроки, спрямовані на лібералізацію суспільного життя, кардинальних змін в політичній системі УРСР в той час не відбулося. Країна не наблизилася до правової держави. Система трансформувалася від тоталітаризму до авторитаризму. Незмірно зросла роль військово-промислового комплексу в житті радянського суспільства.

З приходом до влади Л. Брежнєва під гаслом боротьби з суб'єктивізмом і волюнтаризмом М. Хрущова розгорнулася боротьба проти основних напрямів його політичного курсу. Новий курс, як було декларовано, був спрямований на розвиток соціалістичної демократії, звільнення партії від невластивих їй функцій, наукове керівництво суспільством. Але це були лише слова, пусті декларації. Вони становили фасад помірковано консервативного курсу, спрямованого на збереження наявної політичної системи – поживного середовища для диференціації і формального привласнення різноманітних благ зростаючою номенклатурою і бюрократією [12, с. 105].

Незважаючи на зміну партійно-державного керівництва в СРСР і УРСР, основні напрями законотворчої роботи Верховної Ради змінилися мало. В липні 1968 р. вона обговорила і затвердила Закон «Про сільську і селищну Ради депутатів трудящих», який чітко визначав їх правовий статус і активізував діяльність цих представницьких органів, у липні 1971 р. – Закон «Про міську, районну в місті Ради депутатів трудящих» [7, с. 75].

В 1970-х рр. Рада Міністрів УРСР була важкою централізованою бюрократичною машиною з перевагою союзно-республіканських міністерств і державних комітетів. Номенклатура, бюрократія, інші соціальні групи почали консолідуватися у цей період в окремий протоклас зі своїми специфічними класовими інтересами. Найголовніший з них – інстинктивне прагнення зберегти порушену хрущовською відлигою систему влади. У реальному житті зростала роль партійно-державної бюрократії в особі ЦК Компартії України та Ради Міністрів УРСР. Хоча останні не були самостійними, а цілковито підпорядковувались центральним загальносоюзним органам. П. Шелест і В. Щербицький, які очолювали Компартію України впродовж 1963–1972 рр. і 1972–1989 рр. відповідно, хоч і різною мірою, але проводили централізаторську політику. Вона відповідала основним принципам радянської політичної системи [12, с. 107].

Основним якісним показником функціонування політичної системи в УРСР був рівень боротьби з українським націоналізмом. Боротьба з націоналізмом в УРСР використовувалася і як інструмент домагання влади, і як інструмент її збереження при доведенні вірності правлячій партії. Звинувачення у націоналізмі позбавляли людину будь-якої соціальної перспективи у житті.

З прийняттям Конституції СРСР 1977 р. Верховна Рада УРСР, її Президія, постійні комісії розпочали ретельне розроблення проекту Конституції УРСР на основі союзного Основного Закону. Розробникам проекту було зрозуміло відправне і визначальне значення ст. 6 Конституції СРСР про КПРС як «керівну і спрямовуючу силу радянського суспільства, ядро його політичної системи, державних і громадських організацій». Шоста сесія Верховної Ради IX скликання продемонструвала повне розуміння цієї конституційної норми і сліпу готовність слідувати їй у законотворенні і практиці Рад народних депутатів. Розглянувши питання «Про завдання Рад народних депутатів Української РСР, що впливають з Конституції СРСР і рішень жовтневого (1977 р.) Пленуму ЦК КПРС, доповіді і виступів Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР Л. Брежнєва на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР», сесія постановила «цілком і повністю схвалити» рішення Пленуму ЦК КПРС, позачергової сьомої сесії Верховної Ради СРСР, положення і завдання, викладені в доповіді та виступах Л. Брежнєва [7, с. 75–76]. 19 липня 1978 р. Президія ВР

прийняла Постанову про зміну законодавства УРСР згідно з конституціями СРСР і УРСР, а навесні 1979 р. – Постанову про її виконання.

У 1977 р. формула «розвинутого соціалізму» як альтернатива збанкрутілій концепції «розгорнутого будівництва комунізму» була теоретично обґрунтована у Конституції СРСР [12, с. 117]. Порядок, який склався в країні, було оголошено найвищим досягненням соціалістичного прогресу. Вважалося, що Комуністична партія своєю політикою домоглася формування соціальної однорідності радянського суспільства, що виключало можливість виникнення в ньому якихось суперечностей, конфліктів. Теоретичні висновки і політична практика КПРС були скеровані фактично на консервацію тоталітарної системи.

Проте й надалі, в умовах брежнєвського застою, законодавчому органу нав'язувалися не притаманні йому функції. Президія ВР неодноразово приймала постанови про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи «в світлі рішень» пленумів ЦК КПРС і ЦК КП УРСР, з'їздів КПРС, відповідних постанов Президії Верховної Ради СРСР [7, с. 77]. 27 жовтня 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР». Цим законом істотні зміни були внесені до статей розділу 12 Конституції УРСР, що регламентували організацію та діяльність Верховної Ради УРСР. Так, значно розширювався перелік питань, які належали винятковому віданню Верховної Ради УРСР. Закон також значно розширював повноваження Голови Верховної Ради УРСР. Він тепер вважався найвищою службовою особою республіки і представляв УРСР в країні і в міжнародних відносинах. Верховна Рада набувала право обирати строком на 10 років Комітет конституційного нагляду УРСР. Законом були внесені зміни і у кількісний склад депутатів Верховної Ради. Тепер Верховна Рада УРСР складалася не з 650, а з 450 народних депутатів УРСР, які обиралися по виборчих округах з приблизно рівною кількістю виборців. В той же час слід зазначити, що, незважаючи на суттєві зміни статей Конституції УРСР, які стосувалися Верховної Ради УРСР, Закон від 27 жовтня 1989 р. залишив за нею статус найвищого органу державної влади республіки з правом необмеженого вторгнення в компетенцію органів виконавчої та судової влади УРСР, що суперечило принципів розподілу влад. Відповідно до Закону від 27 жовтня 1989 р. Верховна Рада УРСР вперше отримувала право впливати на законодавчі акти союзних органів влади і управління [13, с. 32].

Висновки. Тоталітаризм, будучи за своєю природою явищем антиправовим, водночас через свій етатистський характер змушений був вдаватися до квазіправових форм і заходів. Це вимагало відповідного спотвореного ставлення до права, яке ототожнювалося із законом і волею панівної верхівки. Законність за таких умов розуміється лише як виконання цієї волі, втіленої у відповідних законах. Отже, серед населення країни формувалася фанатична відданість комуністичним ідеям, продукованим системою гасел, і її вождям [14, с. 12]. На початку 90-х рр. XX ст. переважно діяли нормативно-правові акти колишнього УРСР, деякі з них є чинними і даний час. Прийняття Конституції України в 1996 р., окрім закріплення основних засад розвитку державотворення та правотворення, вплинуло також на такі структурні елементи правової системи, як правосвідомість та правова культура народу.

Список використаних джерел:

1. Мірошниченко М. Поняття «правова система України» у співвідношенні із категорією «правова система» в контексті генезисної структури правових систем / М. Мірошниченко // Юридичний науковий електронний журнал. – 2015. – № 4. – С. 24–27.
2. Хаустова М. Правова система України: особливості становлення та сутнісні риси / М. Хаустова // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. / [редкол.: Ю. П. Битяк (голов. ред.) та ін.]. – Вип. 21. – Х. : Право, 2001. – С. 65–76.
3. Бахновська І. Поняття правової системи: теоретичні аспекти / І. Бахновська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. – 2013. – Вип. 3, Т. 1. – С. 7–10.
4. Оніщенко Н. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку правової системи : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права, історія політичних і правових вчень» / Н. Оніщенко. – К., 2002. – 26 с.

5. Русенко І. Реформування національної правової системи України: філософсько-правовий підхід / І. Русенко // Часопис Київського університету права. Український науково-теоретичний часопис. – 2014. – № 1. – С. 67–72.
6. Попадинець Г. Правова культура як важливий елемент правової системи України / Г. Попадинець // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. – 2014. – № 782. – С. 123–128.
7. Єрмолаєв В. Про законодавчу діяльність Верховної Ради Української РСР / В. Єрмолаєв // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 2. – С. 71–79.
8. Даниленко В. Політичні зміни в СРСР і Україні в період хрущовської «відлиги» / В. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. ст. – Вип. 14. – К., 2008. – С. 3–17.
9. Українське суспільство: від пізнього сталінізму до хрущовської «відлиги» / [В. Даниленко, Н. Лаас, М. Смольницька] // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. ст. – Вип. 19. – К., 2014. – С. 5–19.
10. Боковня В. Суд і юстиція УРСР у 1953–1964 рр. / В. Боковня // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». – 2014. – Вип. 7. – С. 5–8.
11. Боковня В. Зміни в законодавчій базі УРСР в 1953–1964 рр. / В. Боковня // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. – 2013. – Вип. 3, Т. 1. – С. 10–14.
12. Даниленко В. Особливості радянського парламентаризму в Україні (друга половина ХХ ст.) / В. Даниленко // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2010. – Вип. 36. – С. 88–125.
13. Гончаренко В. Зміни в конституційному статусі Верховної Ради Української РСР за часів перебудови / В. Гончаренко // Правова система України: проблеми і тенденції розвитку : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 3 червня 2010 р.) / [редкол.: Ю.П. Битяк, І.В. Яковюк, Г.В. Чапала]. – Х., 2010. – С. 31–34.
14. Ситник О. Правова ідеологія як складник механізму державно-правового регулювання / О. Ситник // Держава і право. – 2012. – Вип. 56. – С. 9–14.

